

Bir Hâfız-ı Kütüb Notunu Anlamaya Çalışmak: Fatih Vakfiyesi Kapsamındaki Bir *el-Ķāmüsu'l-Muĥiĥ* Nüshasının Michigan Üniversitesi'ne Uzanan Hikayesi

MEHMET KALAYCI

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Türkiye

Ankara University Faculty of Divinity, Turkey

mehkala@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-9016-3123>

Öz

Mecduddin el-Firuzabadi'nin *el-Ķāmüsu'l-Muĥiĥ* adlı eserinin Fatih Koleksiyonu 5225 numarada kayıtlı bir nüshasında bir not mevcuttur. Bir hâfız-ı kütüb tarafından yazılmış olan bu not, biri nüshanın Sultan 2. Mehmed adına vakfedilmiş kitaplardan olduğu diğeri de yapraklarının eksik olduğu yönünde iki önemli tespit barındırmaktadır. Hâfız-ı kütübün bu iki tespite nasıl ulaşmış olabileceği sorusu, bu yazının hareket noktasını oluşturdu. Yaptığım incelemede nüshanın hiçbir şekilde eksik olmadığını ve Sultan 2. Mehmed adına vakfedilmiş asıl nüsha olmadığını fark ettim. Asıl nüsha muhtemelen 1900'lerin başlarında kaybolmuştu; üzerinde hâfız-ı kütüb notunun bulunduğu nüsha da asıl nüsha yerine ikame edilmişti. Kaybolan asıl nüsha ise, Erzincan'da bir kütüphaneye vakfedilmiş, muhtemelen Rus işgali nedeniyle de buradan çıkmıştı. Ardından da önce British Museum'a intikal etmiş, daha sonra ilgili Müze tarafından 1924 yılında Michigan Üniversitesi'ne satılmıştı. Nüsha halen Michigan Üniversitesi'nde Tiflis Koleksiyonu altında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hâfız-ı Kütüb, el-Ķāmüsu'l-Muĥiĥ, Halebizade, Fatih Koleksiyonu, Tiflis Koleksiyonu.

Attempting to Understand a Ħâfız al-Kutub Note: The Story of an *al-Qāmūs al-Muĥiĥ* Manuscript within the Fatih Endowment and Its Journey to the University of Michigan

Abstract

In a manuscript of *al-Qāmūs al-Muĥiĥ* by Majd al-Din al-Firuzabadi, registered under number 5225 in the Fatih Collection, there is a note written by a ĥâfız al-kutub. This note contains two significant observations: first, that the manuscript was among the books endowed in the name of Sultan Mehmed 2, and second, that it had missing folios. The question of how the ĥâfız al-kutub could have reached these two conclusions is the starting point of this article. Upon examining the manuscript, I discovered that it was neither missing any folios nor was it the original copy endowed in the name of Sultan Mehmed 2. It appears that the original manuscript, likely lost in the early 1900s, had been

replaced with this copy containing the ḥâfız al-kutub's note. The missing original manuscript had reportedly been endowed to a library in Erzincan but was likely displaced during the Russian occupation. It subsequently made its way to the British Museum before being sold by the Museum to the University of Michigan in 1924. The manuscript is currently housed in the University of Michigan's Tiflis Collection.

Keywords: Ḥâfız al-Kutub, al-Qāmūs al-Muḥīṭ, Ḥalabizāde, Fatih Collection, Tiflis Collection.

*eski yaşamışlıklar
mor hayallerin ışıttığı bir gölge oyunu
yeni kuşanmışlıklar
istemsiz düşüncelerin bağbozumu*

Giriş

Hâfız-ı kütüblerin yazma eserlere düştüğü notlara dair geçtiğimiz yıl yaptığım bir araştırma sırasında, Mecduddin el-Firuzabadi'nin (ö. 817/1415) *el-Ḳāmūsul-Muḥīṭ* adlı eserinin bir nüshasında yer alan şu not dikkatimi çekmişti:

Semān Medreseleri'ndeki müderrislere vakfedilmiş bu kitabın bazı yapraklarını kesilmiş halde buldum. Muhtemelen tamahkarın biri tamah etti. Bu kitap Sultān Meḥmed Ḥān -'aleyhi'r-raḥme ve'l-ḡufrān-adına/için vakfedilmiş kitaplardandır.¹

Notu yazan kişi her ne kadar ismini vermese de kendisinin ilgili kitapların hâfızı ve Mesih Paşa Camii'nde Cuma günü vaiz olduğunu belirtmişti. Bir hâfız-ı kütüb tarafından düşülmüş bu not; biri eserin Sultan 2. Mehmed Han (ö. 886/1481) adına/için Semāniye Medreseleri'ndeki müderrislere vakfedilen kitaplardan olduğu, diğeri ise kitabın bazı yapraklarının eksik olduğu yönünde iki önemli tespit içermekteydi. Hâfız-ı kütübün bu iki tespiti nasıl ulaştığı bende merak uyandırdı; zira buna vakıf olabilmek, belki hâfız-ı kütüblerin iş yapma tarzına dair de genel bir perspektif sunabilirdi. Bu nedenle hâfız-ı kütübün bir sonuç sadedinde sunduğu bilginin tetkik sürecini anlamaya yöneldim. Bu noktadaki gözlemlerimi ve bulgularımı ise kısa bir yazıda dile getirmeyi istedim. Ancak işin içerisine girdikçe, hâfız-ı kütüb notunun gerisinde önemli bir hikayenin yattığını fark ettim. Hâfız-ı kütüb notunun yer aldığı nüsha, gerçekte vakfa konu olan nüsha değildi; aksine kaybolmuş bir nüshanın yerine ikame edilmiş bir nüshaydı. İkame edilmiş nüsha, Fatih Kütüphanesi içerisinde korumaya alınmış ve hâfız-ı kütüb notunda görüldüğü üzere sonraki süreçte

¹ Mecduddin el-Firuzabadi, *el-Ḳāmūsul-Muḥīṭ*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih, no.5225, v.2a.

gerçekliği sorgulanan bir nüshaya dönüşmüştü. Kaybolan asıl nüsha ilkin Erzincan Kütüphanesine vakfedilmiş, ancak sonra British Museum’a, oradan da Michigan Üniversitesi’ne intikal etmişti. Böylesi bir durumun ne zaman ve nasıl vuku bulduğu kadar, bilhassa da ikame nüsha odaklı ortaya çıkmış olan belirsizliklerin sonraki süreçte Fatih Vakfıyesi kapsamındaki kitapların sayımı sırasında oluşturulan defterlere nasıl yansıdığı ele alınmayı hak etmekteydi. Yazı bu istikamette ve üç kısım olarak içeriklendi. İlkinde hâfız-ı kütüb notunda yer alan nüshanın eksik olduğuna dair tespiti, ikincisinde ise Sultan 2. Mehmed’in vakfıyesi kapsamında yer aldığına dair tespiti tahlil etmeye çalıştım. Son kısımda ise asıl olmasına karşın vakfiyeden çıkan nüshanın dolaşımını, üzerindeki kayıtların sunduğu perspektif doğrultusunda ele aldım.

I

Hâfız-ı kütüb notunda nüshanın eksik, daha doğru bir ifadeyle kesilmiş olduğu yönündeki tespit, ilk tahlilde, en kolay tahlil edilebilecek tespit gibiydi. Nüsha üzerindeki numaralandırmayı takip ederek akışta bir sorun olup olmadığı anlaşılabilir, böylelikle de eksikliğin nerede olduğu pekâlâ tespit edilebilirdi. Nüshada 10. yaprağa kadarki kısımda tek bir numaralandırma mevcut iken hemen arkasındaki yaprakta biri 13, diğeri de 11 olmak üzere iki numaralandırma söz konusuydu. Burada 13 sayısı ilk on yapraktaki istif doğrultusunda sol üst köşeye, 11 sayısı ise bunun hemen altında sol üst kenara yazılmıştı. Bu durum, sayfa eksikliğinin akıştaki kopukluklar üzerinden tespit edilebileceğine dair öngörümü doğrular nitelikteydi. Zira bu haliyle nüsha üzerinde iki numaralandırma olduğu, ilk numaralandırmanın eserin yaprakları tam iken yapıldığı, hâfız-ı kütübün de bu numaraları takip etmek suretiyle eksik sayfaların farkına varmış ve buna göre yeniden numaralandırmada bulunmuş olabileceği düşünülebilmekteydi. Fakat sonraki iki yaprakta da sol üst köşede 13 sayısının yer alıyor oluşu, bu düşüncemi boşa çıkardı. Aslında herhangi bir eksiklik söz konusu değildi; hem 11. hem de 12. yaprak yanlışlıkla 13 sayısı ile numaralandırılmıştı. Nüshanın sonraki yaprakları 260’a kadar tek bir numaralandırma doğrultusunda ve nizami bir biçimde devam etmekteydi. 260 sayısı, normalde 261 olarak numaralandırılması gereken bir sonraki yaprakta tekrardan yazılmıştı. Devamındaki yapraklar ise 261’ten başlamak suretiyle eserin sonuna, yani 280. yaprağa kadar nizami olarak gitmekteydi. İkinci kez 260 sayısı ile numaralandırılmış yaprakta, yaprak numarasının hemen altına “mükerrer” notu düşülmüştü. Aslında buradaki

yanlılık, en azından sonraki yaprakların yeniden numaralandırılması için elverişli bir gerekçe olmasına karşın buna dönük ikinci bir numaralandırmada da bulunulmamıştı.

Hâfız-ı kütübün, nüshanın yapraklarının kesilmiş olduğu yönündeki kanaate numaralandırma üzerinden ulaşmadığı açıktı. Peki, nasıl ulaşmış olabilirdi? Nüshanın zahriyesinde yer alan “Halebîzâde” veya “Çelebîzâde” olarak okunmaya uygun bir ifade ile bunun hemen yanında yer alan “varak 468” şeklindeki ifade bir ipucu olabilirdi. Zira yazma eserlerde muvakkat ve gayr-ı muvakkat olarak, nüshaların yapraklarının sayımının yapıldığını ve bu doğrultuda güncel sayının zahriye veya vikaye sayfasına not edildiğini gösteren çok sayıda örnek söz konusuydu.² Esasında bu uygulama, nüshaların fiziksel bütünlüğünün ve sürekliliğinin sağlanabilmesinde adeta birer sigorta işlevi görmekteydi. Sonraki sayımlarda, önceki sayımlardaki evrak sayısı bir dayanak noktası olarak alınmakta, nüshanın eksik ya da fazla olduğu bu doğrultuda karara bağlanmaktaydı. İlk sayımın veya sayımların elbette hatalı olabilmesi de imkan dahilindeydi; fakat yine de geçmişin denetlenemeyen bir gerçekliğine dair bir denetimi ifade ediyor olması nedeniyle evrak sayımı ile ilgili ibareler dikkate alınmayı hak etmekteydi. *el-Kāmūsul-Muḥîṭ* nüshasında Çelebîzâde veya Halebîzâde olarak ismi okunan kimsenin de bu doğrultuda bir hâfız-ı kütüb olduğunu ve nüshanın evrak sayısını da 468 olarak not ettiğini düşünmek mümkündür.

Hâfız-ı kütübün bazı yaprakların kesilmiş olduğu yönündeki kanaate nasıl ulaşmış olabileceği sorusu, zihnimde makul bir zemine oturmuştu. Ancak bu husus, numaralandırmanın ne zaman yapıldığı yönünde bir başka soruyu beraberinde getirdi. Aded-i evraka ilişkin Halebîzâde veya Çelebîzâde'ye ait olduğunu varsaydığım “468 varak” şeklindeki kayıt, nüshanın ilk ve tam halinin 468 yapraktan oluştuğu anlamına gelmekteydi; ancak nüshada istinsah kaydının bulunduğu yaprağın numarası 280'de sona ermekteydi. Bu durumu anlamakta zorlandım. Çünkü mevcut durum numaralandırmanın sonradan ve nüshanın eksik olduğu bilgisine rağmen

² Baştaki vikayesinde beş ayrı kez evrak kontrolünden geçtiğini düşünmeye imkan tanıyacak kısa notlar bulunduğu bir nüsha bu bakımdan dikkat çeken bir örnektir. Vikayede en üstte “Aded-i evrâk 133.” şeklinde bir ifade, bunun hemen altında da başka bir hatla “170 şah.” şeklinde bir ifade yer almaktadır. Bu ikisinin altında yine farklı hatlarla “Aded-i evrâk yüz yetmiş. Bunu fakir Muḥammed b. ‘Alî el-Fenârî yazdı.” şeklinde, “Aded-i evrâk-ı mektûbe ve gayr-ı mektûbe yüz altmış üç. Muḥaddemâ yazılan gayr-ı şahîḥdir. Şahâ’if birbirine merbûtdur. Bunu fakir Muştâfâ b. Luṭfullah yazdı.” şeklinde ve “Durum bu vaziyettedir. Bunu fakir ‘Osmânzâde ... yazdı.” şeklinde alt alta birbirini takip açıklamalar söz konusudur. Bkz. Şerâfuddîn b. Kemâl el-Ḳırîmî, *Şerḥul-Menârîl-Envâr*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih, no.1422, v.IIa.

yapıldığı çağrışımı doğurmaktaydı; nüshanın eksik olduğu bilinmesine karşın sanki tam bir nüsha imiş gibi veya bu şekilde anlaşılmasına yol açacak şekilde baştan sona kesintisiz bir biçimde numaralandırılması ise anlaşılabilir olmaktan uzaktı.

Daha önceki evrak sayımının neticesinde yaprak sayısı 468 olarak çıkmış bir nüshanın, sonraki sayımda 280 yaprak olarak çıkması, eksik olduğu yönünde bir çıkarımda bulunmaya zaten imkan tanımaktaydı. Metinsel anlamda hangi yaprakların veya yaprak aralarının eksik olduğu ise belli değildi. Burada sadece ilk sayımda çıkan sayıdan, sonraki sayımdaki sayının düşüldüğü ve nüshanın eksik olduğu sonucuna bu sayede ulaşıldığı anlaşılmaktaydı. İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) *eş-Şifâ*'ının bir nüshasının zahriyesine bir hâfız-ı kütüb tarafından düşülmüş bir not, buradaki durumu teyit eder nitelikteydi. Notta "Vağf-ı Ebû'l-Fetḥ Sultân Meḥmed Ḥân Ğâzî. Bunun varaklarını eksik buldum ve temin etmek için uğraştımsa da buna müyesser olamadım. Ben hâfızu'l-kütüb aciz Muştafâ'yım."³ denilmişti. Yine zahriye sayfasında "Aded-i evrâk üç yüz seksen dokuzdur. Bunu aciz Muḥammed b. 'Alî el-Fenârî yazdı.", "Aded-i evrâk-ı mektûbe üç yüz yetmiş beştir. Bunu Muḥammed b. Muştafâ yazdı." ve "Bu fakir, vefr-i 'add idüp üç yüz elli iki 'aded evrâkıdır." şeklinde alt alta üç sayım kaydı mevcuttu. Bu bilgiler esas alındığında, nüshanın ilk halinden son haline değin otuz yedi sayfa eksildiği düşünülebilmekeydi. Buna karşın nüshanın istinsah kaydının bulunduğu en son yaprağındaki numaralandırma 355 olarak kayıtlıydı. Bu örnekte de numaralandırmanın nüsha tam iken yapılmadığı, aksine nüshanın eksik olduğu bilgisine rağmen yapıldığı görülmekteydi. Bu durumda niçin böylesi bir numaralandırmanın yapılmış olabileceği sorusu tekrardan zihnimde büyüdü.

Acaba hâfız-ı kütübün nüshanın metin içi akışından ziyade mevcut fiziksel halini dikkate aldığı ve numaralandırmayı da bu doğrultuda yaptığı düşünülebilir miydi? Bu elbette bir ihtimaldi. Ancak bunun üzerinden hâfız-ı kütüblerin iş yapma tarzına ilişkin genel bir çıkarımda bulunmak doğru olmazdı. Zira bunu doğrulayan örneklerle de yanlışlayan örneklerle de karşılaştırılması mümkündür.⁴ Bir başka ihtimal, nüshada ana metin öncesinde

³ İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Damad İbrahim, no.822, v.1a.

⁴ Sa'duddîn et-Teftâzânî'nin *el-Muḥavvel*'inin bir nüshası, baştan sonra kadar nizami bir akış doğrultusunda numaralandırılmış olmasına karşın baştaki vikaye sayfasına nispeten geç dönemde yazıldığı anlaşılan bir hâfız-ı kütüb notunda nüshadaki metinsel eksikliklerin şu şekilde tespit edildiği ve kaydedildiği görülmektedir: "343. Muḥavvel başı. (ve ḫavâ'idde) diye başlıyor. Bir buçuk sahife

veya sonrasında çok sayıda vikaye sayfasının mevcut ve sonradan bunların çıkarılmış olabileceğiydi. Ancak 468 sayısı ile 280 sayısı arasındaki fark kadar, yani 188 varak adedince vikaye sayfasının bir nüshada bulunma ihtimali makul değildi. Diğer bir ihtimal, nüshanın ilk sayıma esas teşkil eden halinde eserin iki veya daha fazla cildinin birlikte ciltlenmiş, sonradan bunların ayrıştırılmış olabileceğiydi. Ancak nüshanın hem dibace kısmının hem de hatime kısmının normal bir *el-Ķāmūsu'l-Muĥīṭ* nüshasında olması gerektiği şekliyle mevcut bulunuyor oluşu bu ihtimali de zayıflatmaktaydı. Başka bir ihtimal ise nüshanın ilk halinde birden fazla eserin yer alma ve ilk eserin de *el-Ķāmūsu'l-Muĥīṭ* olma ihtimaliydi. Bu durumda nüshadaki ilk eserin korunmuş, ancak devamındaki eser veya eserlerin bilahare nüshadan tefrik edilmiş olabileceğini düşünmek mümkündü. Aslında bu son ihtimal akla yatkındı; çünkü istinsah kaydının bulunduğu hatime sayfası nüshada mevcuttu. Ancak nüshanın zahriyesinde birden fazla eser bulunduğuna yönelik bir notun mevcut olmayışı tereddüt uyandırmaktaydı. Belki son bir ihtimal, nüshanın önceki halinin 468 yapraktan oluştuğunu düşünmeye imkan tanıyacak notun yanlış olabileceğiydi. Bu açıdan bakıldığında sayımı yapan kişinin, yaprak sayısını kaydederken bir yanlışlık yapmış olması da düşünülebilirdi.

Her durumda ortada çözülmesi gereken çok değişkenli bir sorun vardı. Bunun kalıcı bir şekilde çözüme bağlanması ancak nüsha üzerinde daha dikkatli bir tetkik veya nüshanın kamil başka bir nüsha ile mukayesesi sayesinde mümkün olabilirdi. Eserin başka yazma nüshalarının genellikle 400 ve üzeri yapraktan müteşekkil oluşu, ilk tahlilde hâfız-ı kütüb notunun yer aldığı 280 yapraklı nüshanın eksik olabileceği yönünde bir intibaa neden olmaktaydı. Fakat oldukça küçük bir hatla yazılmış ve başlangıç sayfası dahil her bir sayfasının 43 satırdan oluşuyor olması bu intibayı ciddiye almayı zorlaştırmaktaydı. Nüshanın metin kontrolünü yapmak en elzem olmalı. Peki, bu nasıl yapılacaktı?

Yazma eserlerde her bir yaprağın *b* harfiyle kodlanan arka yüzünün sol alt köşesine, diğer yaprağın *a* harfiyle kodlanan ön yüzündeki ilk kelimenin not edildiği malumdu. Zira ilkyazım süreci tek tek yapraklar üzerinde

eksiktir, başta görülen yarım sahife bu kitaptan değildir. Kara kalemle sonradan verilen 10 ile 20 numarası arasında takriben 12-14 yaprak eksiktir. Yirminci yaprak ile on ikinci yaprak arasında takriben 10 yaprak eksiktir. 91-92 varak arasında 16 varak kadar eksiktir. 121'de eser nihayet bulmakta, ondan sonra gelen yapraklar bu eserden değildir. Netice: ciltlenip tam bir eser yapmak mümkün değil." Bkz. Sa'duddin et-Teftazani, *el-Muṭavvel*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Mahmud Paşa, no.343, v.1a.

gerçekleşiyor, bunlar sonradan bir araya getirilmek suretiyle cilt bütünlüğü sağlanıyordu. Reddâde, ta'kibe, rābıta veya muşir olarak adlandırılan bu uygulama,⁵ hem yaprak geçişlerini kolaylaştırıyor hem de cilt bütünlüğü dağılsa bile yaprakların yeniden bir araya getirilebilmesine imkan tanıyordu. Hâfız-ı kütüb notunun yer aldığı *el-Ķāmūsu'l-Muĥiṭ* nüshası da bu gözle taranabilirdi. Nüshada reddâde uygulamasına gidilmiş olması sevindiriciydi. Hepsinde olup olmadığı yönünde hızlı bir taramada toplamda kırk üç yaprak geçişinde reddâdenin bulunmadığını görmek biraz şüphe uyandırıcıydı. Ancak sayfanın sol alt köşe kesişiminde yer alıyor olduğu göz önünde bulundurulunca, bunların bazılarının ciltlenme sırasında arada kalmış olması muhtemeldi. Nitekim bazı sayfalarda geçiş açısından doğru, ancak yarım kelimelerle karşılaşılıyor olması bu ihtimali artırmaktaydı.⁶ Dahası taramayı yazma eser nüshasının görsel imajı üzerinden gerçekleştiriyor olduğumu, görsel imajlarının alımı sırasında da en üst ve en alt satırların kareye tam olarak girememiş olabileceğini de dikkate almak durumundaydım. Nitekim bazı sayfalarda solda imajın en alt çizgisi üzerinde yarım kelimelerin oluşu bunu teyit etmekteydi.⁷ Yine de görsel halinde reddâde bulunmayan sayfa geçişlerinin doğru olup olmadığını başka bir nüsha ile mukayese ettim.⁸ Metin akışında kopukluk olduğunu düşündürecek herhangi bir durumla karşılaşmadım. Bazı reddâdeleri ise bir sonraki sayfa başındaki kelime ile tam olarak örtüştüremedim. Küçük yazıldığı için tam olarak okuyamamış olmam da ihtimal dahilindeydi ama geride tereddüt bırakmama adına bunları da başka bir nüsha ile tek tek karşılaştırarak kontrol ettim.⁹ Yine bir sorun mevcut değildi. Hatta bir yerde karşılaştırdığım nüshada eksik bırakılmış bazı ibarelerin hâfız-ı kütüb notunun bulunduğu nüshada mevcut olduğunu gördüm.¹⁰

⁵ Geniş bilgi için bkz. İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphanâ* (İstanbul: Timaş, 2018), 137-141.

⁶ Örneğin bkz. el-Firüzâbâdi, *el-Ķāmūsu'l-Muĥiṭ*, Fatih, no.5225, v.70b-71a, 110b-111a, 112b-113a, 112b-113a, 121b-122a, 123b-124a, 156b-157a, 157b-158a, 170b-171a, 191b-192a.

⁷ Örneğin bkz. el-Firüzâbâdi, *el-Ķāmūsu'l-Muĥiṭ*, Fatih, no.5225, v.122b, 125b, 128b, 135b, 142b, 175b, 18ab, 214b, 217b.

⁸ Sırasıyla krş. el-Firüzâbâdi, *el-Ķāmūsu'l-Muĥiṭ*, Fatih, no. 5225, v.11a, 20a, 58a, 65a, 67a, 70a, 74a, 75a, 93a, 102a, 105a, 130a, 132a, 139a, 140a, 141a, 146a, 155a, 161a, 166a, 180a, 181a, 182a, 196a, 205a, 210a, 211a, 213a, 230a, 233a, 243a, 245a, 250a, 252a, 260a, 263a, 265a, 266a, 267a, 269a, 271a, 276a, 278a; el-Firüzâbâdi, *el-Ķāmūsu'l-Muĥiṭ*, Fatih, no.5227, v.31a, 57a, 165a, 183b, 188b, 195b, 205a, 207b, 252b, 286a, 294b, 366a, 372a, 392a, 394a, 396b, 409b, 432a, 446a, 456b, 503b, 506a, 509a, 541a, 561b, 573a, 576a, 580a,622b, 630a, 654b, 659b, 672a, 676b, 698b, 707b, 711b, 714a, 716b, 720b, 725a, 736b, 741a.

⁹ Sırasıyla krş. el-Firüzâbâdi, *el-Ķāmūsu'l-Muĥiṭ*, Fatih, no. 5225, v.29a, 35a, 208a, 223a; el-Firüzâbâdi, *el-Ķāmūsu'l-Muĥiṭ*, Fatih, no.5227, v.84b, 102a, 568a, 604a.

¹⁰ Krş. el-Firüzâbâdi, *el-Ķāmūsu'l-Muĥiṭ*, Fatih, no. 5225, v.188a; Fatih, no.5227, v.522a.

Reddâdelerin tıpkı numaralandırma gibi sonradan, yani nüshanın eksik versiyonu üzerinden yazılmış olabileceği elbette hesaba katılması gereken bir husustu. Böyle olduğu varsayıldığında da reddâdeler üzerinden bir metin akışı takibinin hiçbir faydası olmayacağı da açıktı. Ancak reddâdelerden birinin sonraki yaprağın başlangıç ifadesini tekrar etmek üzere konulmadığını, aksine iki yaprak geçişi arasındaki normalde metinde olması gereken bir kelimenin metin yerine reddâdede verildiğini görmek rahatlatıcıydı.¹¹ Çünkü bu durum, reddâdenin en azından sonradan yapılmadığını veya bir başka ifadeyle eksik bir nüsha üzerinden yapılmadığını ya da sonradan gözden geçirilip tashih edildiğini ortaya koymaktaydı. Fakat yine de hâfız-ı kütüb notunda dikkat çekildiği üzere bir eksiklik olup olmadığını anlama noktasındaki çabamı reddâdelere indirgemek istemedim.

Metnin akışında bir kopukluk olup olmadığını, daha doğru bir ifadeyle 188 yapraklık önemli bir boşluk olup olmadığını metin takibi üzerinden yapabilir miydim? *el-Ķāmūsu'l-Muĥīf*'in epeyce hacimli bir metin olduğu göz önünde bulundurulduğunda, böylesi bir yönelim zaman alacak oldukça güç bir işti. Ama nihayetinde bir sözlüktü ve her sözlük gibi alfabetik bir akış doğrultusunda bir muhteva tertibi olmalıydı. Bu, diğer alanlardaki başka metinlerle kıyaslandığında metin takibini kolaylaştıran bir husustu. Hâfız-ı kütüb notunun bulunduğu nüshada, bāb ve faşl başlıkları ile kelime girdilerinin siyah mürekkeple celî olarak, kelime türevlerinin ve rumuzların ise kırmızı mürekkeple yazılmış olması ayrıca kolaylaştırıcı bir unsurdu. Bu çerçevede nüshayı baştan itibaren metin takibi doğrultusunda taramaya yöneldim. Ancak bir sözlükte olmasını umduğum muhteva tertibinden farklı bir tertiple karşılaştım. Genelde sözlüklerde köklerinin önce ilk harfi, ardından ikinci ardından üçüncü harfi esas alınmak suretiyle kelimeler alfabetik bir şekilde sıralanmakta ve her bir kökten türetilmiş kelimeler de kök bilgisinin sunulduğu yerde sunulmaktaydı ki buna taĥlīb sistemi adı verilmekteydi. Ancak *el-Firūzābādī*, *el-Ķāmūsu'l-Muĥīf*'inde İsmā'īl b. Ħammād el-Cevherī'nin (ö.400/1009'dan önce) *eş-Şihāh* olarak da bilinen *Tācu'l-Luġa* adlı sözlüğünde geliştirdiği yöntemi esas almıştı. Bu sistemde, kelime köklerinin ilk harfleri değil, aksine her türlü çekim ve kalıba rağmen

¹¹ Krş. *el-Firūzābādī*, *el-Ķāmūsu'l-Muĥīf*, Fatih, no. 5225, v.35a; Fatih, no.5227, v.102a. Hatta bir yerde yaprak geçişinde reddâde yerine genişçe bir ibare bulunmaktadır; karşılaştırıldığında bunun, geçiş öncesinde son kelimededen önce ana metinde yer alması gerekirken muhtemelen unutulmuş eksik bir ifade olduğu görülmektedir. Reddâdeleri yazan kişi bu eksikliği fark etmiş olacak ki bunu muhtemelen reddâde yerine not etmeyi uygun görmüştür. Krş. *el-Firūzābādī*, *el-Ķāmūsu'l-Muĥīf*, Fatih, no. 5225, v.49a; Fatih, no.5227, v.140a.

değişmeyen son harfleri merkeze alınmaktaydı. Buna göre son harfine göre kelimeler bâb başlığı altında önce alfabetik olarak kümelenmekte, her kümenin kendi iç akışı ise faşl başlığı altında kelimelerin ilk harfi esas alınarak alfabetik olarak oluşturulmaktaydı. Kelimelerin farklı türevlerine ise köklerin fasıllardaki yeri sırasında değinilmekteydi. Bu sistemin temel amacı ise şairler veya edebî yazan kimseler için kafiye ve secî bulma kolaylığı temin etmektir; bundan dolayı da bu sistem, kâfiye sistemi olarak adlandırılmıştı.¹²

el-Ķāmūsu'l-Muĥîṭ'in muhteva tertibinin mahiyetine vakıf olmak, hâfız-ı kütüb notunun yer aldığı nüsha üzerinde nasıl bir metin takibi yapılacağı sorusunu belirsizlikten kurtardı. Bu doğrultuda nüshayı hem bâb hem de fasıllardaki alfabetik akış doğrultusunda baştan sona taradım. Herhangi bir yerde metin akışını sekteye uğradığını düşündürecek bir durum söz konusu değildi. Dahası ister parça parça ister yek pare olduğu varsayılın, 188 yapraklık bir kopukluktan kesinlikle söz edilebilmesi mümkün değildi. Herhangi bir sorunla karşılaşmamış olmak şaşırtıcıydı; çünkü ortada bir sorun olduğu varsayımı üzerinden o sorunu tespitiye yönelmiş durumdaydım. Bu nedenle de sorunu çözmeye ve anlamlı bir sonuca ulaşma adına giriştiğim her çaba ve başvurduğum her farklı tetkik girişiminden eli boş dönmüş oldum. Bu durum, her şeyi başa saran ve çözmeye çalıştığım sorunun mahiyetini yeniden tarif etmeme neden olan bir sonuç ortaya çıkardı. Metin taramasına girişmeden önce vaz ettiğim ihtimallerden ikisi öne çıkmaya başladı. Ya nüshanın ilk halinde *el-Ķāmūsu'l-Muĥîṭ* metninden sonra başka bir metin daha vardı ve iki metnin toplam yaprak sayısı 468 etmekteydi. Ya da nüshanın zahriyesine yazılan "468 varak" şeklindeki ibarede bir sorun söz konusuydu. Kim yazdı ise burada bir yanlışlık yapmış olabilir miydi? Her iki ihtimal de mevcut durumda birbirine eşit seviyede geçerliliğini korumaktaydı ve bunun ötesinde bir sonuca varabilmek zordu. Ancak ben yine de ilk ihtimali ikincisine tercih etmeye meylettim ve hâfız-ı kütüb notundaki diğer tespitiye yani nüshanın Ebū'l-Fetĥ Sultān Meĥmed Ĥān'ın vakfiyesi kapsamında olduğu yönündeki bilgiye odaklandım.

II

Nüshanın Semāniye Medreseleri'ndeki müderrislere vakfedilmiş kitaplardan olduğu ve Sultan Mehmed Han adına veya için vakfedilmiş kitaplardan olduğu yönündeki tespit de ilk tespit kadar önemliydi. Nüshanın

¹² Her iki sözlük ve takip ettikleri sisteme dair bilgi için bkz. Hulusi Kılıç, "Tâcu'l-Luga," *DİA*, 39:356-57; "el-Ķāmūsu'l-Muĥîṭ," *DİA*, 24:287; İsmail Durmuş, "Sözlük," *DİA*, 37:398-400.

zahriye sayfasında “Vağf-ı Sultān Meğmed Hān,” “Vağf-ı Ebū'l-Feth” ve “Vağf-ı Ebū'l-Feth Sultān Meğmed Hān” şeklinde üç ayrı not mevcuttu. Dibacenin hemen sağ kenarında da “Vağf-ı Sultān Meğmed Hān-ı ‘Aṭīk, a'nī [yani] Ebū'l-Feth” şeklinde bir kayıt söz konusuydu ki bu bilgi, nüshanın en az iki ayrı kalemden çıktığı anlaşılan kısa vakıf kayıtlarıyla tekrar edilmişti.¹³ Burada Ebū'l-Feth olarak veya Meğmed Hān-ı ‘Aṭīk olarak tavsif edilen kişi, kuşkusuz Fatih Sultan Mehmed'di. Gerek hâfız-ı kütüb notu gerekse vakıf kayıtları, nüshanın Sultan 2. Mehmed'in vakfettiği kitaplardan biri olduğu intibahı doğurdu. Kaynaklarda onun kendi sarayındaki kütüphanesi dışında, Ayasofya ve Fatih gibi camilerde birkaç bin kitaptan oluşan kitap odaları tesis ettiği, bazı eserlerin önemine binaen birkaç nüsha olarak çoğaltıldığı, bu sayede de buralarda görev yapan müderrislerin ödünç kitap sıkıntısından ve sıra bekleme derdinden kurtulduğu kaydedilmekteydi.¹⁴ Bu nüsha da bu kapsamda vakfedilmiş kitaplardan biri olmalıydı. Ancak nüshanın 951 Şaban'ının 15'inde (1 Kasım 1544) istinsah edilmiş olması¹⁵ bu yönde bir ihtimali ortadan kaldırmaktaydı. Zira nüsha, Sultan 2. Mehmed'in vefat tarihinden yaklaşık altmış beş yıl sonra istinsah edilmişti. Bu durumda nüsha üzerinde pek çok yerde bulunan “Vağf-ı Sultān Meğmed Hān,” “Vağf-ı Ebū'l-Feth” ve “Vağf-ı Ebū'l-Feth Sultān Meğmed Hān” şeklindeki kayıtlar nasıl anlaşılmalıydı? Hâfız-ı kütüb notunda nüshanın Sultan Mehmed Han adına/için vakfedilmiş kitaplardan olduğu belirtilmişti. Burada geçen “adına” veya “için” şeklinde anlaşılabilir ifade muhtemelen önemli bir ayrıntı idi ve vakfın Sultan 2. Mehmed tarafından değil de sonradan onun adına gerçekleştirildiğine işaret etmekteydi. Bu durumda onun vakfiyesinin, sonradan başka kitap ilaveleriyle genişlemiş olabileceği, ancak ilavelerin de yine vakfiye kapsamında nitelenmiş olabileceği muhtemeldi. Bunu bir ihtimalin ötesine taşıyabilmek için gerek Sultan 2. Mehmed'in vakfiyesine gerekse buna sonradan yapılan ilavelere odaklanmak gerekti.

Sultan 2. Mehmed'in kurduğu kütüphanenin mahiyetine dair çok sayıda araştırma söz konusuydu. Erünsal'ın ilgili kütüphaneyi gelişimsel açıdan ve süreç merkezli değerlendirmenin gerekliliğine vurgu yapan yaklaşımı, bunlar içerisinde en anlamlı olanıydı. Buna göre Semâniye Külliyesi'nin inşası tamamlanmadan önce tedris faaliyeti geçici bir süreyle Ayasofya ve

¹³ el-Firūzābādī, *el-Ķāmūsü'l-Muḥīṭ*, Fatih, no.5225, v.3a, 4a, 5a, 11a, 12a, 13a, 69b, 70a, 202b, 203a, 278b, 279a-b, 280a.

¹⁴ Hoca Saadettin Efendi, *Tâcüt-Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 3:182.

¹⁵ el-Firūzābādī, *el-Ķāmūsü'l-Muḥīṭ*, Fatih, no.5225, v.280b.

Zeyrek Medreselerinde yürütülmüş, bu kapsamda da buralara bir miktar kitap verilmişti. Semâniye Külliyesi'nin inşası üzerine buradaki dört medresenin her birinde birer kütüphane oluşturulmuştu. Sultan 2. Bayezid (ö. 918/1512) döneminde müstakil bir kütüphane kurulmuş, hem Semâniye Medreselerindeki kitaplar hem de Ayasofya ve Zeyrek Medreselerine verilmiş kitaplar buraya nakledilmişti.¹⁶ Ayrıca bu süreç ve sonrasında ulemanın ve yöneticilerin bağışladıkları kitaplarla kütüphane daha da genişlemişti.¹⁷ Kütüphanede biri Sultan 2. Bayezid döneminde Muḥammed b. 'Alî el-Fenârî (ö. 929/1522-1523) tarafından, diğeri de Sultan 1. Süleyman döneminde Hacıhasanzâde Muḥammed b. Hıdır tarafından gerçekleştirilen iki kitap sayımı ve bu çerçevede oluşturulmuş kataloglar söz konusuydu.¹⁸ Erünsal'ın tespitleri, Sultan 2. Mehmed'in vakfettiği kitapların bilahare sınırları tayin edilmiş bir vakfiye kapsamında birleştirildiğini, sonrasında ilave bağışlarla vakfiyenin sürekli olarak genişlediğini ortaya koymaktaydı ki bu durum aynı zamanda hâfız-ı kütüb notunda nüsha için kullanılan "Sultan Mehmed Han adına/için vakfedilmiş kitaplardandır." şeklindeki ifadeyi daha anlaşılır hale getirmekteydi.

Kütüphanede Hacıhasanzâde'nin yaptığı sayım kapsamında hazırladığı defterin 968/1561 tarihli oluşu¹⁹ ayrıca önemsenmeyi hak etmekteydi. Zira hâfız-ı kütüb notunun yer aldığı nüshanın istinsah kaydı 951/1544 olarak kayıtlıydı ve muhtemelen bu sayım öncesinde kütüphaneye bağışlanmış olmalıydı. Bu durumda nüshaya ilişkin bilgilerin ilgili deftere nasıl yansdığına bakmak anlamlı olabilirdi. Topkapı Sarayı Arşivi'nde yer alan ve 86 yapraktan oluşan bu defterde önce Sultan 2. Mehmed tarafından vakfedilmiş kitaplar konusal taksim üzerinden sıralanmış ve her birinin sonunda "vaḳf-ı sulṭānî" ifadesi kullanılmıştı. Bitiminde ise bu kapsamdaki eser sayısının yekûnu 839 olarak kaydedilmişti.²⁰ Ardından eski ilaveler (*el-ilḥākātu'l-ḳadîme*) adı altında aralarında Ḳaḏîzâde, Ḥaṭîbzâde, Muşannifek, Mişûd 'Acem, Aḥmed Kâbilî, Tuzlaloğlu, 'Alâ'iyeli Muḥyiddîn, Ḥaṭîb-i Antalya, Silâhdârbaşı, Ḳasım b. Ḥasan Ḳaramânî, Ḥasan Paşa, Sulṭân Ḥaṭûn,

¹⁶ İsmail E. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri* (Ankara: AKM Yayınları, 1991), 21-26.

¹⁷ Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, 38.

¹⁸ Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, 38, 47.

¹⁹ Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi II*, 26, dn.123.

²⁰ TSA, D. no.9559, 3b-39b; Defterde bu kapsamdaki kitaplara dair genel bir değerlendirme için bkz. Mehmet İnbâşî ve Tahsin Hazırbulan, "Ebü'l-Feth Sultan Mehmed'in Sahn-ı Semân Medreseleri Kütüphanesine Yapılan Kitap Vakıfları," *Uluslararası Fatih Sultan Mehmed Dönemi Osmanlı Dünyası Sempozyumu (İdeoloji - Diplomasi - Savaş - Fetih) Bildiriler Kitabı*, ed. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2021), 103-143.

Bezirgānzāde, Maḥbūb Çelebi, Kırkkiliselioğlu, ‘Aşık Nüreddin, Güngörmez ‘Acem, Baba ‘Alī, Faḍlullah Paşa gibi isimlerin bulunduğu kişilerce bağışlanmış kitapların listesi toplu ancak konusal taksim üzerinden sıralanmış, her bir kitabın sonunda da kim tarafından vakfedildiği kaydedilmişti. Bağışlayanı belli olmayan kitaplar için ise “ğayr-i ma’lūme” notu düşülmüştü. Eski ilaveler kapsamında kitapların toplam cilt adedi 553 olarak kaydedilmişti.²¹ Sonrasında ise Şeyḫzāde’nin 33 kitaptan, Ḥalebizāde’nin ise 333 kitaptan oluşan kitap bağışları listelenmekteydi. Bu son isim dikkat çekiciydi; zira bu kişi, hâfız-ı kütüb notunun bulunduğu *el-Ḳāmūsu’l-Muḫīṭ* nüshasının zahriye sayfasında Ḥalebizāde veya Çelebizāde olarak okunmasını muhtemel gördüğüm ve “468 varak” şeklindeki notun kenarında yer aldığı için de bir hâfız-ı kütüb olabileceğini düşündüğüm kişi olmalıydı. Bunu bir temellük kaydı olarak görmek doğru olmazdı; çünkü temellük kayıtlarında mülkiyet daha açık veya kalıp ifadelerle zikredilmekteydi. Zahriyedeki Ḥalebizāde yazısı, muhtemelen nüshanın kimden geldiğine ilişkin olarak sonradan yazılmış bir bilgi notuydu. Nüshanın yaprak sayısına ilişkin bilgiyi de muhtemelen bu notu düşen kişi yazmıştı. Ancak her iki bilgiyi yazan ile nüshanın Ebū’l-Fetḫ Meḫmed Ḥān’ın vakfiyesi kapsamında olduğu yöündeki kayıtları yazanın aynı kişi olup olmadığı belirsizdi.

Ḥacıḥasanzāde’nin hazırladığı defterde Ḥalebizāde’nin kitaplarının sunulduğu liste “Ḥalebizāde olarak bilinen Molla’nın vakfettiği ve Sultān Meḫmed Ḥān’ın ‘aleyhi’r-raḥme ve’l-ğufrān- Camii’ne koyduğu kitapların tafsilatı” şeklinde başlıklandırılmış ve konusal taksim üzerinden oluşturulmuştu. Tahmin edileceği üzere bu listede bir *el-Ḳāmūsu’l-Muḫīṭ* nüshası da yer almaktaydı. Arapça kitaplar başlığının altında ve ilk sırada yer verilmiş olan esere ilişkin şu şekilde bir fiziksel tasvirde bulunulmuştu:

İmām el-Firūzābādī’nin Arap dilindeki *Kitābu’l-Ḳāmūsu’l-Muḫīṭ*’i. Hindî kuşî kağıt üzerine yazılmış tam. Müzehheb, siyah ciltli. Mıklebinde altınla *Kitābu’l-Ḳāmūsu’l-Muḫīṭ* yazılı. Başında altın, lacivert ve başka renklerden bir levha mevcut, burada nesih kalem ile üstübeçli besmele-i şerife yazılı. Evvelinde iki sahife hatla cetvelenmiş. Zahriyesinde de bir levha mevcut, burada altınla *Kitābu’l-Ḳāmūsu’l-Muḫīṭ ve’l-Ḳābūsu’l-Vasīṭ fī’l-Luğa Mu’ellifuhu* yazılı. Altta tercümenin geri kalanının ‘an-‘an şeklinde sayfa sonuna kadar uzatılmış kısmı mevcut olup etrafında altın bir cetvel söz konusu. Başından sonuna kadar nesih kalemle yazılmış

²¹ TSA, D. no.9559, 42b-66a.

olup Necmuddîn lakaplı Aḥmed b. İbrâhîm ‘Alemuddîn el-‘Abbâsî’nin hattıyla hoş bir hat. Dört yüz altmış sekiz varak.²²

Ḥacıḥasanzâde’nin nüshaya dair sunduğu fiziksel tasvir, nüsha görülmeden yapılması pek de mümkün olmayan bir tasvirdi ve gerçekten hayranlık uyandırıcıydı. Buna göre nüshanın metin başlangıcında altın, lacivert ve başka renklerden oluşan bir tabanın bulunduğu, bu taban üzerinde de nesih hatla bir besmelenin yazılı olduğu bir serlevha olmalıydı. Besmelenin ise kurşun karbonat tabanlı beyaz bir boya olan üstübeç boya ile yazılmış olması gerekti. Nüshanın zahriye sayfasında da altın ile kitabın isminin yazılı olması, bunun altında da sayfanın altına kadar uzanacak şekilde müellifin yani el-Fîrûzâbâdî’nin biyografisinin yer alması gerekiyordu. Dahası müstensihin istinsah kaydında “Aḥmed el-med’û bi-Necmuddîn b. İbrâhîm ‘Alemuddîn el-‘Abbâsî” olarak kayıtlı, nüshanın tamamının da nesih hatla yazılmış ve 468 yapraktan oluşuyor olması gerekiyordu.

Ḥacıḥasanzâde’nin sunduğu tasvir, *el-Ḳāmûsu’l-Muḥîṭ* nüshasındaki hâfız-ı kütüb notunu anlayabilme açısından kritik önemi haizdi. Nüshanın zahriye sayfasında mevcut olan “468 varak” şeklindeki bilginin mercii çok büyük ihtimalle Ḥacıḥasanzâde idi. Hatta nüsha üzerine bu bilgiyi ve yanındaki “Ḥalebzâde” şeklindeki kaydı da onun yazmış olması muhtemeldi. Bu durumda hâfız-ı kütübün nüshanın eksik olduğuna ilişkin tespitini, zahriye sayfasındaki bilgi üzerinden matematiksel olarak yaptığını düşünmek hiç de yanlış olmayacaktı. Ne var ki bu ihtimallerin hiçbiri doğru değildi; zira hâfız-ı kütüb notunun bulunduğu *el-Ḳāmûsu’l-Muḥîṭ* nüshası maalesef Ḥacıḥasanzâde’nin yaptığı tavsifle örtüşmemekteydi. Metin başlangıcında herhangi bir levha mevcut değildi. Zahriye sayfasında altın cetvelle çerçevelemiş dikdörtgen bir istif sayfa boyunca uzanmakta, *el-Ḳāmûsu’l-Muḥîṭ*’in eşsizliğine vurgu yapan bir dörtlük üst ve altta birer beyit olarak siyah bir hatla ve tezhiplenmiş bir zemin üzerinde yer almaktaydı. Ortada ise yine etrafı altınla çevrelenmiş, içinde siyah hatla kitabın ve müellifin adının bulunduğu bir madalyon söz konusuydu. Burada, müellife dair genişletilmiş bir biyografik aktarım mevcut değildi. Nüshanın hattı, hoş bir nesih hattı şeklindeki tanımlamaya da pek uymamaktaydı. En önemli ayrıntı ise nüshanın

Bu kitabın neshinin tamamlanması 951 Şaban’ının 15’i (1 Kasım 1544) Pazar günü kuşluk vakti ile ikindi arasında aczini ve kusurunu dile

²² TSA, D. no.9559, 79b.

getirmekten geri durmayan, Allah'ın kullarının onun affı ve keremine en muhtacı olan bu aciz kul Ahmed b. Muhammed b. Ebî'l-Kerem eliyle gerçekleşti.²³

şeklindeki istinsah kaydının Hacıhasanzâde'nin verdiği bilgi ile örtüşmüyor oluşuydu. Hacıhasanzâde'nin müstensih ismini yanlış okumuş olabileceği elbette düşünülebilirdi; ancak nüshaya dair verdiği diğer bilgilerin hâfız-ı kütüb notunun bulunduğu nüsha ile uyumsuzluğu göz önünde bulundurulunca bunun bir yanlış okuma olarak değerlendirilebilmesi pek de mümkün değil gibiydi. Dahası Şemsuddîn el-Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *Şahîh-i Buḥârî'*ye yazdığı *el-Kevâkibu'd-Derârî* isimli şerhin 938 Şevval'inin 2'sinde (8 Mayıs 1532) istinsah edilmiş bir nüshasında müstensih ismi "Ahmed el-med'û bi-Necmuddîn b. İbrâhîm 'Alemuddîn el-'Abbâsî" olarak kayıtlıydı.²⁴ Bu künye bilgisi, Hacıhasanzâde'nin *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ* nüshasına dair yaptığı tasvirde geçen müstensih ismi ile birebir aynıydı. Ayrıca nüshanın hattı onun *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ* nüshası için yaptığı "nesih hattıyla hoş bir hat" şeklindeki tavsifi de doğrular nitelikteydi. Bu durum, bu isimde bir müstensihin gerçekte var olduğunu ortaya koymaktaydı.

Peki, bu nasıl olabilirdi? Ya da var olan durum nasıl izah edilecekti? Bir ihtimal, Hacıhasanzâde'nin Fatih Kütüphanesi'ndeki sayım sırasında başka bir *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ* nüshasına dair bilgileri yanlışlıkla Halebîzâde'nin vakfettiği *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ* nüshası için kaydetmiş olabileceğiydi. Bu durumda, onun bu sayım vesilesiyle oluşturduğu deftere tekrardan bakmakta fayda vardı. Ancak defterde ne Sultan 2. Mehmed'in vakfettiği kitaplar arasında ne de sonraki ilave bağışlar arasında herhangi bir *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ* nüshasına tesadüf edilememekteydi. Defterde zikri geçen tek nüshanın Halebîzâde'nin vakfettiği nüsha oluşu, ilk ihtimali ortadan kaldırmaktaydı. Diğer bir ihtimal ise Halebîzâde'nin vakfettiği ve Hacıhasanzâde'nin defterde tasvir ettiği *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ* nüshasının bir şekilde kaybolmuş olabileceğiydi ki bu güçlü bir ihtimaldi. Bu durumda üzerinde hâfız-ı kütüb notunun yer aldığı ve halihazırda Fatih Kütüphanesi'nde mevcut bulunan nüshayı, kaybolan asıl nüsha yerine ikame edilmiş bir nüsha olarak değerlendirmek, bu nedenle de üzerinde kayıtlı olan bazı bilgilere şüpheli bir gözle tekrardan bakmak gerekecekti.

²³ el-Firûzâbâdî, *el-Ḳāmûsu'l-Muḥîṭ*, Fatih, no.5225, v.280b.

²⁴ Şemsuddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-Derârî*, Köprülü Yazma Eser Ktp.-Fazıl Ahmed Paşa, no.326, v.427b.

Hâfız-ı kütüb notunun yer aldığı nüshada yer alan “468 varak” şeklindeki bilgi ile “Halebîzâde” ya da “Çelebîzâde” olarak okunmaya imkan tanıyan bilgi, anlaşıldığı kadarıyla sonradan düşülmüştü ve bu bilgi için de Hacıhasanzâde’nin defterde sunduğu bilgi esas alınmıştı. Çünkü o bu buradaki tasvirin en sonunda nüshanın yaprak sayısını 468 olarak vermişti. Bilhassa da “468 varak” şeklinde yaprak sayısına ilişkin bilginin, ikame nüsha üzerinde derinlikli bir inceleme yapılmadan ve nüshada metinsel anlamda herhangi bir eksiklik olup olmadığı tetkik edilmeden yazıldığı açıktı. Bu iki bilgiyi, nüshanın eksik olduğuna ilişkin notu yazan hâfız-ı kütübün yazıp yazmadığı belli değildi. Ancak ister o ister başkası yazmış olsun, hâfız-ı kütüb notunda nüshanın eksik olduğu yönündeki tespiti, Hacıhasanzâde’nin nüshanın 468 yapraktan müteşekkil olduğu yönündeki bilginin zemin oluşturduğu anlaşılmaktaydı. Bu sayı göz önünde bulundurularak 280 yapraktan oluşan ikame nüshanın eksik olduğuna hükmedilmişti.²⁵

Halebîzâde’nin vakfettiği asıl nüshanın kayıp olması nedeniyle oluşan boşluğun sonra aynı türde başka bir nüsha ile doldurulmaya çalışıldığı açıktı. Ancak burada merak uyandıran husus, ikame edilen nüshanın gerçekten asıl nüsha olduğuna kanaat getirilerek mi alındığı yoksa asıl nüsha olmadığı gayet iyi bilindiği halde sırf oluşan boşluğun tamamlanması gayesiyle mi ikame edildiğiydi? İkame nüshanın Halebîzâde’nin vakfettiği ve Hacıhasanzâde’nin deftere kaydettiği tarihten önce istinsah edilmiş olması, dahası müstensihin Aşmed olan ilk isminin aynı zamanda Hacıhasanzâde’nin tasvir ettiği nüshadaki müstensihin de ilk ismi olması gibi hususların, ikame nüshanın gerçekten asıl nüsha olabileceğine yönelik bir kanaat doğurması ihtimal dahilindeydi. İkame nüshanın zahriyesinde, biri kendisini Medine-i Münevvere’de Ravza-i Mutahhara’nın hizmetçisi olarak tarif eden Celâluddîn b. Hayruddîn el-Ĥaneî’ye ait 952 (1545-1546) tarihli, diğeri de Yûsuf b. Ĥusâm b. İlyâs’a ait 960 (1552-1553) tarihli iki temellük kaydı, bu ihtimali desteklemekteydi. Zira bu tarihler, Hacıhasanzâde’nin defteri oluşturduğu 968/1561 tarihinden önceye tekabül etmekteydi. Yine zahriye sayfasında

²⁵ Nitekim bir yazma eser nüshasında yer alan bir hâfız-ı kütüb notu benzer istikamettedir ve hâfız-ı kütüblerin evrak adedine ilişkin bilgilerde defterlerde kayıtlı bilgileri esas aldıklarını ortaya koymaktadır: “Bismillahirrahmanirrahim. Molla Bedruddîn’den aldığımız kitapta yaşadığımız şey bu kitapta da başımıza geldi. Evrakının sayısını, hareket noktamız olan imzalar ile karşılaştırdık. Kitabın üçte birinin eksik olduğunu gördük. Sonra başka bir nüsha üzerinden konu başlıklarını karşılaştırdık, konu başlıklarının doğru olduğunu gördük. Anladık ki hata imzalar daymış. Doğrusunu en iyi bilen Allah’tır. Bunu hâfız-ı kütüb fakir MeĤmed yazdı.” Bkz. MuĤyî’s-Sunne el-BeĤavî, *MeşâbiĤu’s-Sunne*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih, no.1186, v.Ib.

yer alan “‘İvâz Efendi hâzretlerine cānib-i vakfdan i‘tā olundu.” şeklindeki bir not da aynı ihtimali teyit eden bir veri olarak görülebilirdi.

Özellikle ‘İvâz Efendi’nin isminin geçtiği son not, nüshanın gerçekte vakfiye kapsamında bir eser iken bir başkasına verildiğini ortaya koymaktaydı ki, kayıp bir nüshanın söz konusu olduğu bir bağlamda bu not, kaybolan nüshanın gerçekte bu nüsha olabileceğini çağrıştırmış olmalıydı. Bununla birlikte, bu son notun silinmiş bir zemin üzerine yazılmış olması düşündürücüydü. Muhtemelen zahriyede var olan bir yazı, mürekkebi dağıtılmak ve hiçbir şekilde okunamayacak hale getirilmek suretiyle silinmiş, üzerine de ‘İvâz Efendi hazretlerine vakıf canibinden verildiği yönünde bir not yazılmıştı. Bu husus, nüshanın gerçekten asıl nüsha olduğuna kanaat getirilerek ikame edilmiş olabileceği ihtimaline gölge düşürmekte, aksine nüshanın asıl nüsha imiş gibi anlaşılmasına imkan tanıyacak şekilde ince bir tashihe maruz kalmış olabileceği ihtimaline kapı aralamaktaydı.

Pek çok sayfasında yer alan ve nüshanın Sultan 2. Mehmed’in vakfiyesi kapsamında yer aldığına ilişkin vakfiye kayıtlarının ne zaman yazıldığı da önemsenmesi gereken bir husustu. Zira bu kayıtların bulunduğu bir nüshanın, kaybolan nüsha olarak mütalaa edilmesi hiç de zor değildi. Ancak bu kayıtların, kaybolan yerine ikame edilmek istenen bir nüsha üzerine sonradan yazılmış olabileceği de göz ardı edilemezdi. Nitekim metnin dibacesinin hemen sağ kenarında yer alan “Vakf-ı Sulṭān Meḥmed Ḥān-ı ‘Aṭīḳ, a’nī [yani] Ebū’l-Feth” şeklindeki kayıt²⁶ bu açıdan dikkat çekiciydi. Kayıtta Sultan 2. Mehmed için “‘aṭīḳ” nitelemesi kullanılmış, sonra da buna açıklık getirme sadedinde “Ebū’l-Feth” şeklinde bir açıklamada bulunulmuştu. Hacıhasanzāde’nin defteri oluşturduğu 968/1561 tarihinde Sultan 2. Mehmed için “‘aṭīḳ” şeklinde bir nitelemenin kullanılmayacağı, bunun için en azından Mehmed adında yeni bir sultanın olması gerektiği açıktı. Mehmed adlı sonraki sultanın, yani 3. Mehmed’in tahta oturuşu 1003/1595 tarihinde gerçekleşmişti. Bu durumda, vakfiye kayıtlarının en erken Sultan 3. Mehmed’in tahta oturuşu sonrasında yazılmış olması muhtemel görülebilirdi. Bu ise, ikame nüshanın asıl nüsha imiş gibi anlaşılması yönünde bir çabaya, dolaylı da olsa işaret ediyor olabilirdi.

Halebizāde tarafından vakfedilmiş olan asıl nüshanın ne zaman kaybolduğu, aynı şekilde hâfız-ı kütüb notunun yer aldığı ikame nüshanın ne zaman kütüphaneye dahil edildiği tespit edilebilir miydi? Fatih

²⁶ el-Firūzābādī, *el-Kāmūsul-Muḥīt*, Fatih, no.5225, v.3a.

Kütüphanesi'nde sonraki süreçte bir kitap sayımı yapıp yapılmadığının, yapılmışsa da buna ilişkin defterlerde *el-Ķāmūsu'l-Muĥiṭ* nüshasının nasıl tavsif edildiğinin tespiti belki kısmen de olsa fikir verebilirdi. Kütüphanede bir sonraki sayım 1155'te (1742) yapılmış ve aynı yılın Recep ayının başlarında sayıma ilişkin defter oluşturulmuştu. Defterde Sultan 2. Mehmed'in vakfettiği kitaplar ile sonraki süreçte başkalarınca vakfedilen kitapların toplu olarak ve konu merkezli bir şekilde taksim üzerinden tek tek listelenmiş olması sevindiriciydi. Bununla birlikte Hacıhasanzâde'nin yaptığı gibi ayrıntılı bir tasvir söz konusu değildi, sadece nüshanın hattına, satır sayısına ve kim tarafından bağışlandığına dair kısa bilgiler sunulmuştu. Defterin tamamında tek bir *el-Ķāmūsu'l-Muĥiṭ* nüshasından söz edilmiş ve bu nüsha "Riĳ'â haṭṭıyla; 'aded-i suṭur 33; Çelebîzâde" şeklinde tavsif edilmişti.²⁷ Bu bilgi, 1162/1749 tarihli bir başka defter ile 1187 Rebiülevvel'inin başı (1768) tarihli bir defterde de tekrar edilmişti.²⁸

Hacıhasanzâde'nin Halebîzâde olarak kaydettiği vakıf sahibi, üç defterde de açık bir şekilde Çelebîzâde olarak yazılmıştı. Bu durum, diğer iki defterdeki bilgilere 1155/1742 tarihli defterde geçen bilgilerin kaynaklık etmiş olabileceğini güçlü bir şekilde düşündürmekteydi. Fakat vakfeden kişinin Halebîzâde mi yoksa Çelebîzâde mi olduğu cevabı aranması gereken bir husustu. Bunun için vakfa konu olan eserler üzerinde, vakfeden kişiye ya da ailesine ilişkin kayıtların olup olmadığına bakılabilirdi. Nitekim bunlardan birinde alışveriş yoluyla nüshanın Muhammed b. 'Ömer el-Halebî'ye intikal ettiğine dair bir temellük kaydı vardı.²⁹ Bu kişi, Taşköprizâde'nin Sultan 2. Mehmed dönemi alimlerinden biri olarak sınıfladığı Sirâcuddîn el-Halebî (ö. 850/1446) idi. Başka bir nüshada ise kendisini Muhammed b. 'Ömer el-Halebî el-Hanefî'nin oğlu olarak tanıtan bir kişinin düştüğü bir temellük kaydı mevcuttu.³⁰ Bu kişi de Sirâcuddîn el-Halebî'nin oğlu 'Abdurrahmân olmalıydı. Taşköprizâde Sultan 2. Bayezid dönemi alimleri kapsamında onun hal tercümesine yer vermiş ve Halebîzâde olarak zikretmişti.³¹ İlgili kitapları vakfeden kişinin bu kişi olması ihtimal dahilindeydi. Fakat böyle bir vakıf gerçekleşmiş olsaydı, Hacıhasanzâde'nin bunlara Sultan Mehmed Han'ın vakfiyesine eskiden ilhak edilen kitapları sıraladığı listede yer vermesi

²⁷ *Fatih Kütüphanesi Defteri*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Yazma Bağışlar, no.244, v.30b.

²⁸ *Defter-i Atik Sultan Mahmud-ı Evvel*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Yazma Bağışlar, no.242; v. 123a; Ev.d...no.45208, 85.

²⁹ Muhyiddin en-Nevevî, *Muhtaşaru'l-İrşâd*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih 669, v.1a.

³⁰ Kütübdin er-Râzî, *Şerhu Muşkilâti'l-Keşşâf*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih 602, v.1a.

³¹ Taşköprizâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâ'i'd-Devleti'l-Osmâniyye*, haz. Muhammed Hekimoğlu (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 514.

gerekirdi. Ancak Halebîzâde'nin vakfettiği 333 kitabı, en son da ve müstakil olarak zikretmişti. Bu durumda buradaki vakıf olarak ismi geçen Halebîzâde'nin Sirâcuddîn el-Halebî'nin torunu ve Halebîzâde 'Abdurrahmân'ın oğlu olabileceğini göz ardı etmemek gerekti. Nitekim Taşkoprîzâde'nin Sultan 1. Süleyman dönemi alimleri arasında zikrettiği Muhammed İbnu'l-Halebî, dedesi Sirâcuddîn el-Halebî ile aynı adı taşıyan bir isimdi. Daha da önemli olanı onun, ne kadar kitabı varsa hepsini Semân Medreseleri'ndeki müderrislere vakfettiğinin belirtilmiş olmasıydı.³² Bir *eş-Şekâ'ik* nüshasında Sirâcuddîn el-Halebî'nin hal tercümesinin kenarına Luţfibezyâde tarafından düşülen bir notta, evlatlarından birinin Sirâcuddîn el-Halebî'nin çok sayıda kitabını Sultan Mehmed Han'ın vakfettiği kitaplar arasına kattığı ifade edilmekteydi.³³

III

1155/1742 tarihli sayımdaki bilgiler, asıl nüshanın ne zaman kütüphaneden çıktığı, aynı şekilde ikame nüshanın ne zaman kütüphaneye dahil edildiği sorusu bağlamında net bir cevap ortaya koyabilmek için yeterli değildi. Nüshanın hattının riğ'a olduğunun belirtilmesi belki önemsenebilirdi. Çünkü bu bilgi, Hacıhasanzâde'ye ait önceki tasvirde hoş bir nesih hat olarak karşılık bulmuştu. Üstelik Necmuddîn Ahmed b. 'Alemuddîn İbrâhîm el-'Abbâsî'nin istinsah ettiği başka bir eserde görülen hat, bu tasviri teyit etmekteydi. Bununla birlikte hâfız-ı kütüb notunun bulunduğu nüsha, hem riğ'a hem de nesih yazıyı andırmaktaydı. Ayrıca satır sayısının 33 olarak zikredilmiş olması da bir başka sorundu. Zira 280 yapraktan oluşan ikame nüshanın satır sayısı 43 idi. Burada 1155/1742 tarihli sayımda satır sayısının 43 yerine yanlışlıkla 33 yazılmış olabileceği, sonraki tarihli iki defterde de bu bilginin nüshaya bakılmaksızın tekrar edilmiş olabileceği de elbette ihtimal dahilindeydi. Ancak yine de asıl nüsha tespit edilemediği sürece 1155/1742 tarihli sayımdaki kısa tasvirin hangi nüsha merkeze alınarak yapıldığı netleştirilemeyecekti. Bu nedenle de asıl nüshanın kütüphaneden ne zaman çıkmış olabileceği sorusu da yanıtız kalacaktı.

Peki, asıl nüsha tespit edilebilir miydi? Hacıhasanzâde'nin tasviri olmasa belki de çok zordu. Onun tasviri sayesinde ne aradığım belli idi. Öyle ki metin başlangıcında altın, lacivert ve başka renklerin bulunduğu bir serlevha, üzerinde de nesih hat ve üstübeçle yazılmış bir besmele olacaktı. Zahriye

³² Taşkoprîzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 738.

³³ Taşkoprîzâde, *eş-Şekâ'îku'n-Nu'mâniyye*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Hasan Hüsnü Paşa, no.835M, v.53b.

sayfasında da bir serlevha, burada “Kitābu’l-*Ḳāmūsu’l-Muḥīṭ* ve’l-*Ḳābūsu’l-Vasīṭ* fi’l-Luġa Mu’ellifuhu” yazacak, bunun altında da el-el-Firūzābādī’nin genişçe hal tercümesi yer alacaktı. Daha da önemlisi Necmuddīn Aḥmed b. ‘Alemuddīn İbrāhīm el-‘Abbāsī isminde bir kişi tarafından istinsah edilmiş olacak ve toplamda 468 yapraktan oluşacaktı. Bu betimlemelerin her birini merkeze alarak Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yazma Eserler Veritabanı üzerinden kaybolmuş asıl nüshayı aradım; ancak bir netice elde edemedim. Bu kez yine aynı veritabanı üzerinde görselleri paylaşılan tüm *el-Ḳāmūsu’l-Muḥīṭ* nüshalarını gözden geçirdim. Hacıhasanzāde’nin tasvirinden bazı unsurları taşıyan nüshalara tesadüf ettiysem de tasvirin tamamıyla örtüşen bir nüsha bulamadım.

Yaptığım tetkikin son noktaya ulaştığını ve elimdekilerle yetinmem gerektiğini düşünürken aklıma Hacıhasanzāde’nin tasvirinde zikri geçen müstensihin ismini internet sitelerinde taramak geldi. Akademik literatürde Necmuddīn Aḥmed b. ‘Alemuddīn İbrāhīm el-‘Abbāsī isimli müstensih veya yazdığı başka nüshalar karşılık bulmuş olabilirdi. Müstensihin künye bilgilerini İngilizce transkribe ederek yaptığım bir taramada oldukça şaşırtıcı bir sonuçla karşılaştım. Michigan Üniversitesi Kütüphanesi’nin online kataloğunda aradığım isim tarafından istinsah edilmiş bir *el-Ḳāmūsu’l-Muḥīṭ* nüshası söz konusuydu. Nüsha British Museum’dan gelmişti ve Horace Rackham’ın karşıladığı bir finansmanla temin edilmişti. Katalog kaydında nüshaya dair verilen bilgilerde en dikkat çekici olan husus, kataloglama yapanların nüshanın sonunda yer alan bir ifadeyi “... درثیوز الشمس سکز ورق کتبه ... [؟] بن الحاج حسین الفقیر محمد بن جقر [؟]” şeklinde okumuş olmalarıydı. Buradaki 468 ayrıntısı, hemen dikkatimi çekti; ama bundan daha dikkat çekici olanı yaprak sayısını yazan kişiydi. Muḥammed b. Caḳr (?) b. el-Ḥāc Ḥuseyn olarak okudukları kişi, gerçekte Hacıhasanzāde Muḥammed b. Ḥıdır olabilir miydi?

Michigan Üniversitesi’ndeki nüshayı mutlaka gözden geçirmem gerekiyordu; nüshanın basit bir üyelik ile online erişime açık olduğunu fark ettiğimde yaşadığım heyecanı anlatamam. Tek tek yapraklarını incelemeye başladım. Cildi siyahtı ve hem ön hem de arka cilt kapağında altın bezemeli bir şemse figürü mevcuttu; ön cilt kapağının arka yüzünde British Museum’dan geldiğine ilişkin bir etiket yer almaktaydı. Nüshanın en başında açık renk bir kağıt üzerine *el-Ḳāmūsu’l-Muḥīṭ*’in dibacesinin şerhi mahiyetinde bir metin söz konusuydu. Numaralandırma yazma eserlerdeki usule göre, yani yaprak esas alınarak yapılmamıştı. Aksine matbu kitaplardakine benzer şekilde her yaprağın ön ve arka yüzleri ayrı ayrı

numaralandırılmıştı. Buna göre baştaki metin 16 sayfadan (=8 yaprak) oluşmaktaydı ve ‘Alī b. Muḥammed isminde bir kişi tarafından 1166 Safer’inde (1752-1753) istinsah edilmişti. Michigan Üniversitesi’nin online kataloğunda bu metnin müellifi ‘İsā b. ‘Abdirrahīm olarak tespit edilmişti. Metnin hemen devamında el-Fīrūzābādī’nin 4 sayfalık (=2 yaprak) hal tercümesi sunulmuştu ki bu da bir önceki metnin müstensihisi eliyle aynı tarihte yazılmıştı. Sayfa tabanlı numaralandırmada 23. sayfadan itibaren kağıt rengi değişmekteydi. Daha koyu renk ve eski bir kağıt söz konusuydu. Zahriyenin olduğu 25. sayfa ile metin başlangıcının yer aldığı 26. sayfayı görmek oldukça şaşırtıcı, ancak bir o kadar da mutluluk vericiydi. Çünkü Ḥacıḥasanzāde’nin yaptığı fiziksel tasvire birebir uyuyordu. Zahriye sayfasında altta tuğraya benzer bir figürün okunamayacak şekilde silinmiş olduğu, benzer şekilde zahriyedeki levhanın hemen üstünde yer alan bir ifadenin de kırmızı mürekkeple üstünün tümüyle kapatıldığı görülmekteydi. Üstü kırmızı mürekkeple kapatılmış ifadenin bir kısmı “...zāde Mevlānādur...” şeklinde okunabilmekteydi. Bunun üstünde de 1313 sayısının açık okunduğu bir sayısal not söz konusuydu. Zahriyede kitabın başlığının sunulduğu levhanın altında, tıpkı Ḥacıḥasanzāde’nin tasvir ettiği gibi sayfa altına kadar uzanacak şekilde müellifin biyografisine dair aktarımlara bulunulmuştu. Yanda biyografideki bazı hususların açıklaması sadedinde biri Burhānuddīn el-Ḥalebī’den diğeri de İbn Ḥacer’den olmak üzere iki açıklama notuna yer verilmişti. Zahriyede dikkat çeken en önemli ayrıntılardan biri de “Kāmūsu’l-Muḥīṭ. Vaḳfu es-Seyyid el-Ḥāc ‘Abdullah el-Muftī bi-Kutubḥāneti’l-Ma‘mūre bi-Erzincān” şeklindeki kayıt idi. Nüshanın sayfa temelli numaralandırmada 953. sayfasında yer alan istinsah kaydı da dikkat çekiciydi ve şu şekildeydi:

Yazımın tamamlanması 934 yılının aylarından olan Zilkade ayında, 18. gün olan Salı (22 Haziran 1532) gününde öğle ve ikindi arasında, aczini ve kusurunu itiraf etmekten geri durmayan ve Kadir olan Rabb’inin affını uman, Rabbi onu unutursa hiçbir lütuf umudu olmayan aciz, zelil ve muhtaç kul Necmuddīn olarak bilinen Aḥmed b. İbrāhīm ‘Alemuddīn el-‘Abbāsī eliyle gerçekleşti.³⁴

Müstensihin künyesinin, tıpkı Ḥacıḥasanzāde’nin defterde kaydettiği üzere “Aḥmed el-med’ū bi-Necmuddīn b. İbrāhīm ‘Alemuddīn el-‘Abbāsī” olarak kayıtlı olması, onun fiziksel tasvirde bulunurken ne kadar ana metne sadık kaldığını göstermesi bakımından dikkat çekiciydi. Ancak belki de en

³⁴ el-Fīrūzābādī, *el-Kāmūsu’l-Muḥīṭ*, Michigan Üniversitesi, Özel Koleksiyonlar Araştırma Merkezi (Special Collections Research Center), Isl. Ms. 123, 953.

büyük sürpriz, 955. sayfanın en alt kısmında yer alan bir nottu. Notun başlangıç kısmı silinmişti ancak yine de “Vakf-ı Halebîzâde” olarak okunabilmekteydi. Devamında ise “dört yüz altmış sekiz varak, ketebehe el-fakîr Muhammed b. Hıdır b. el-Hâc Hasan” denilmişti. Bu kişi, hiç kuşkusuz Hacıhasanzâde idi. Deftere not ettiği yaprak sayısını nüsha üzerine not etmişti. Nitekim Halebîzâde’nin vakfı olan ve halen Fatih koleksiyonu içerisinde yer alan yazma eserlerde de Hacıhasanzâde’nin aynı şekilde notları mevcuttu.³⁵

Mesele vuzuha kavuşmuş, hâfız-ı kütüb notundaki muamma da belli ölçüde çözülmüştü. Ancak Halebîzâde’nin gerçekte vakfettiği asıl nüshanın ne zaman kaybolduğu, yerine hâfız-ı kütüb notunun yer aldığı 280 yapraklık nüshanın ne zaman ikame edildiği hala belirsizliğini korumaktaydı. Michigan Üniversitesi’nde yer alan asıl nüsha üzerindeki bazı ayrıntılar bu hususta kısmi de olsa bir öngöründe bulunmaya imkan tanımaktaydı. Nüshanın Fatih Vakfı’ndan çıktıktan sonra ne türden bir dolaşıma tabi olduğuna dair eldeki tek veri, zahriye sayfasında yer alan Muftî Seyyid ‘Abdullah adına oluşturulmuş vakıf kaydı idi. Kayda göre kitap, Erzincan’daki kütüphane-i mamureye vakfedilmişti. Bu şahıs kimdi? Bu yönde yaptığım araştırmalardan yeterince tatmin edici bir netice elde edebildiğimi söyleyemem; ancak Ali Kemali Bey, Erzincan tarihini konu edinen kitabında Erzincan’ın meşhurları bölümü altında “Müftî Abdullah Efendi” şeklinde başlıklandığı bir isimden söz etmekteydi. Ali Kemali, bu şahsın zengin bir kütüphanesi olduğunu, el yazısı kitaplarını istila sırasında Rusların alıp götürdüklerini, kalan kitapların ise Gazi Paşa Mektebi dahilindeki Umumi Kütüphane’ye nakledildiğini belirtmişti.³⁶

Ali Kemali Bey’in Müftî Abdullah Efendi’nin ne zaman vefat ettiği hakkında herhangi bir bilgi paylaşmamış olması üzücüydü, bununla birlikte onun önemli kitapları haiz bir kütüphanesi olduğundan ve bunlardan el yazma olanlarının Ruslar’ın Erzincan’ı işgali sırasında götürüldüklerinden söz etmiş olması oldukça dikkat çekiciydi. Çünkü Halebîzâde’nin vakfı olan asıl *el-Kâmûsü’l-Muhtâ* nüshasının yer aldığı alt koleksiyonun adı Tiflis Koleksiyonu idi. Tiflis Koleksiyonu, Michigan Üniversitesi’nde Özel Koleksiyonlar Araştırma Merkezi’ndeki beş özel koleksiyondan biriydi ve

³⁵ er-Râzî, *Şerhu Muşkilâti’l-Keşşâf*, Fatih, no. 602, v.262b; Sa’duddin et-Teftâzânî, *Hâşiye ‘alâ’l-Keşşâf*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih, no.585, v.1a; Şadru’s-Şerî’a el-Mahbûbî, *et-Tavdîh*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih, no.1271, v.1a.

³⁶ Ali Kemali Bey, *Erzincan: Tarihi Coğrafi, İctimai, Etnoğrafi, İdarî, İhsaî Tetkikat Tecrübesi* (Byy.: Resimli Ay Matbaası, 1932), 254.

1924 yılında Francis W. Kelsey (1858-1927) aracılığıyla toplu olarak Michigan Üniversitesi'ne kazandırılmıştı. Aslında koleksiyon ilkin British Museum'a intikal etmişti; buranın yetkilileri koleksiyon içerisinde yer alan eserlerin kendi koleksiyonlarındaki eserlerle mükerrer olduğunu belirterek koleksiyonu Michigan Üniversitesi'nin aracısı konumundaki Kelsey'e teklif etmişler, hatta bunun için de biraz aceleci davranmışlardı. Bu nedenle de koleksiyonun Michigan Üniversitesi yetkililerince dikkatli bir şekilde incelenebilmesi için yeterli vakit olmamış, koleksiyon Horace Rackham'ın finansmanı ile apar topar Michigan Üniversitesi'ne kazandırılmıştı.³⁷

Michigan Üniversitesi'ndeki Tiflis Koleksiyonu'nda başka hangi eserlerin mevcut olduğu, Erzincan'dan götürülmüş kitapların, hususene de Müfti Abdullah Efendi'nin kitaplarının burada bulunup bulunmadığı ilave araştırma gerektiren hususlardı. Benzer şekilde kitapların Erzincan'dan Tiflis'e nasıl götürüldüğü ve buradan British Museum'a nasıl intikal ettiği de ilave bir tetkiki gerektirmekteydi. Ancak *el-Ķāmūsu'l-Muĥiĥ* nüshasının Rusların Erzincan'ı işgali sırasında veya buradan çekilirlerken götürüldüğü açık gibiydi. Nitekim nüshanın 57. sayfasında yer alan bir dilekçe bunu kısmen teyit etmekteydi. 2 Haziran 332 tarihinde İaşe Memuru Şükri tarafından Yüzbaşı Reşid Efendi'ye hitaben yazılmış olan dilekçede "Mayıs mâhi zarfında kâbil-i devr olan bâlâda görüşüldüğü üzere yetmiş iki kuruş yirmi beş paranın irsâli mütemennâdır." denilmekteydi.³⁸ Dilekçenin üst kısmında ise bazı kelimeler yazılıydı. Bunlar sırasıyla bölük, yemek iaşesi, ekmek iaşesi ve gün şeklindeydi ve her birinin altına sayılar not edilmişti. Bunların altında ise yevmiye = 615 ifadesi mevcuttu. Dilekçenin tarihi büyük ihtimalle Rumi takvimdi ve miladi olarak 15 Haziran 1916'ya denk gelmekteydi. Bu tarih, Ruslar'ın Erzincan'ı fiilî olarak işgallerinden kısa bir süre öncesine denk gelmekteydi. 25 Temmuz 1916 yılında başlayan işgal 1918 Şubat'ına kadar yaklaşık on yedi ay sürmüş, yerel Ermeni unsurlar da Ruslar lehine kol gücü işlevi görmüştü.³⁹

Hala belirsiz olan husus, *el-Ķāmūsu'l-Muĥiĥ* nüshasının Fatih Vakfiyesi'nden ne zaman çıkmış olabileceğiydi. Nüshanın üzerinde üstü kırmızı mürekkeple kapatılmış ancak bir kısmı "...zâde Mevlânâdur..." şeklinde okunabilen bir ifadeye ve bunun üstünde yer alan 1313 sayısına tekrardan dönmekte fayda vardı. Bu ifade, Halebîzâde tarafından vakfedilmiş

³⁷ <https://guides.lib.umich.edu/islamicmss/about> (Erişim: 10.11.2024).

³⁸ Dilekçenin çözümünde katkı sunan Eyüp Öztürk'e teşekkür ederim.

³⁹ Haluk Selvi, *Milli Mücadele Döneminde Erzincan* (Ankara: TÜBA, 2024), 250-252.

olan ve halen Fatih Koleksiyonu'nda yer alan eserlerde sıklıkla karşılaşılmaması muhtemel bir tenbîh notu olmalıydı. Vakfeden kişinin, dedesiyle aynı ismi taşıyor olması nedeniyle karışıklık olmaması için eserlerin genellikle zahriye sayfalarına "Vağf-ı merhûm Halebîzâde Mevlânâdur, leyse Muğammed Halebî'dür. Vesselâm,"⁴⁰ "Vağf-ı merhûm Halebîzâde Mevlânâdur, leyse Muğammed"⁴¹ şeklinde notlar düşülmüştü. Bu açıdan bakıldığında *el-Kâmûsu'l-Muğît* nüshasında üstü kırmızı mürekkeple kapatılmış ifade de muhtemelen "Vağf-ı Halebîzâde Mevlânâdur, leyse Muğammed" olmalıydı. Bunun üzerinde yer alan 1313 sayısı ise Halebîzâde'nin vakfiyesi kapsamındaki pek çok eserde yer alan bir kayıttı. Dahası Fatih Koleksiyonu'nda başkalarınınca yapılmış bazı vakıflarda da bu sayıya tesadüf edilmekteydi.⁴² Bunun, ilgili koleksiyonda gerçekleştirilmiş bir kitap sayımı çerçevesinde bir kütüphaneci tarafından düşülmüş bir tarih kaydı olması ihtimal dahilindeydi. 2 Kanun-ı Sani 1309 (14 Ocak 1894) tarihinde Maârif Nezâretinden Evkâf-ı Hümâyun'a gönderilen bir yazı, bu sayımın motivasyonuna belki ışık tutabilirdi. Yazıda Fatih Kütüphanesi'ndeki eski kitapların hâfız-ı kütübler tarafından okunmak üzere meraklısına verildiği, zamanla da bunların ya çalınma ya da zayi olma nedeniyle kaybolduğuna yönelik dedikoduların söz konusu olduğu, bu türden sözlere mahal verilmemesi için bir teftiş ve muayene yapılması gerektiği belirtilmişti. Buna yönelik cevapta, yapılan teftişte yalnızca iki kıta matbu kitabın kütüphanede mevcut olmadığı belirtilmiş ve bu türden iddiaların asılsız olduğu dile getirilmişti.⁴³ Acaba vakfiyedeki eserler üzerinde yer alan 1313 (1897-1898) tarihi, buna benzer ve kapsamlı bir kitap sayımının neticesinde düşülmüş notlar olabilir miydi? Böyle olduğu varsayıldığında, bu tarihin *el-Kâmûsu'l-Muğît* nüshasında da yer alıyor olması ilave bir anlam ifade etmekteydi. Bu durumda, Halebîzâde'nin vakfettiği ve Hacıhasanzâde'nin tasvir ettiği nüshanın 1313 (1897-1898) tarihinde hala Fatih Kütüphanesi'nde yer alıyor olduğunu, ancak bu tarihten sonraki bir süreçte buradan çıktığını düşünmek mümkündü. Üstelik bu ihtimal, 1155/1742 tarihli sayımda satır sayısının 33 olduğu yönündeki bilgiyi de daha anlamlı hale getirmekteydi. Çünkü asıl

⁴⁰ er-Râzî, *Şerhu Muşkilâti'l-Keşşâf*, Fatih, no.602, v.262b.

⁴¹ en-Nevevî, *Muğtaşaru'l-İrsâd*, Fatih, no.669, v.1a.

⁴² 1313 tarihinin kütüphanede daha çok erken dönemdeki vakıf eserlerde yer alıyor olması dikkat çekicidir. Zira kütüphanede yer alan dört *Rabî'u'l-Ebrâr* nüshasından sadece 'Alâ'iyeli Muhyiddin'in vakfettiği nüshada 1313 tarihi mevcuttur. Bkz. Cârullâh ez-Zemağşeri, *Rabî'u'l-Ebrâr*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih, no.3896, v.1a. Ancak yine de bütün koleksiyonu merkeze alan bir çalışma yürütülmediği sürece, temkinli davranmak elzemdir.

⁴³ MF. MKT., no. 192-104.

nüşhanın başlangıç sayfası besmele satırıyla birlikte 33 satırdan, sonraki sayfaları ise 35 satırdan oluşmaktaydı.

Sonuç

Bu yazı boyunca gerçekleştirdiğim tetkik, pek çok şeyi fark etmeme vesile oldu. Elde ettiğim cevaplar kadar yanıtlanması ve tetkik edilmesi gereken çok sayıda yeni sorun ortaya çıktı. Bunların belki de en önemlisi, Fatih Koleksiyonu'nda yer alan yazma eserlerin Hacıhasanzâde'nin oluşturduğu defter esas alınarak incelemeye tabi tutulmasıydı. Çünkü Halebizâde'nin vakfettiği kitaplar listesinde tasvir edilen kitapların bir kısmı ya tasvir edildikleri şekliyle ya da hiçbir şekilde,⁴⁴ halihazırda ilgili kütüphanede yer almamaktaydı. Diğer bir husus, hâfız-ı kütüblerin evrak sayımı ya da kütüphane sayımı çerçevesinde nüshalar üzerine düştükleri notların süreç merkezli incelenmesi, bunlar arasında çapraz sorgulamaların yapılmasıydı. Çünkü kayıp nüshaların hesabının sorulma ihtimali, hâfız-ı kütübleri, oluşan boşluğu başka nüshalar ile ve ustaca doldurmaya sevk etmiş olabilirdi. Bir diğer husus, Rus İşgali sırasında Erzincan, Erzurum, Bayburt, Gümüşhane gibi şehirlerden tahmin ettiğimizin de ötesinde kitabın götürülmüş olabileceğiydi. Batı'daki çok sayıda koleksiyonda, üzerindeki kayıtlar merkeze alınmak suretiyle bu kitapların izinin sürülmesi anlamlı sonuçlar verebilirdi. Ve nihayet son husus, tarih söz konusu olduğunda hiçbir şeyin küçük veya önemsiz olarak değerlendirilemeyeceğiydi. En sıradan olduğu varsayılan hususların bile gerisinde tahmin edilemeyecek ölçüde büyük hikayeler yatabilmekteydi. Yapılması gereken sadece dikkat kesilmek, cılız da olsa duyumsanan seslere kulak vermektir; çünkü bir sesin cılızlığı, gerçekten cılız olmasından ziyade sesin geldiği yere bizim uzak oluşumuzdan kaynaklanıyor olabilirdi.

KAYNAKÇA

Ali Kemali Bey, *Erzincan: Tarihî Coğrafî, İçtimaî, Etnoğrafî, İdarî, İhsâî Tetkikat Tecrübesi*. Byy.: Resimli Ay Matbaası, 1932.

el-Begâvî, Muhyî's-Sunne. *Meşâbihu's-Sunne*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih, no. 1186.

Defter-i Atik Sultan Mahmud-ı Evvel, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Yazma Bağışlar, no. 242.

Durmuş, İsmail. "Sözlük." *DİA*, 37:398-400.

⁴⁴ Örneğin Hacıhasanzâde'nin hazırladığı defterde Halebizâde'nin de bir ez-Zemaşşerî'nin *Rabî'u'l-Ebrâr*'ından bir nüsha vakfettiği görülmekteyse de kütüphanede buna karşılık gelebilecek bir nüsha yer almamaktadır.

- Erünsal, İsmail E.. *Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphanâne*. İstanbul: Timaş, 2018.
- Erünsal, İsmail E.. *Türk Kütüphaneleri Tarihi II: Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara: AKM Yayınları, 1991.
- Fatih Kütüphanesi Defteri*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Yazma Bağışlar, no.244.
- el-Fîrüzâbâdî, Mecdüddîn. *el-Ķâmûsu'l-Muĥîṭ*. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih, no. 5225.
- el-Fîrüzâbâdî, *el-Ķâmûsu'l-Muĥîṭ*, Michigan Üniversitesi, Özel Koleksiyonlar Araştırma Merkezi (Special Collections Research Center), Isl. Ms. 123, 953.
- Hoca Saadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- İbn Sînâ, *eş-Şifâ*?. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Damad İbrahim, no. 822.
- İnbaşı, Mehmet ve Tahsin Hazırbulan. "Ebü'l-Feth Sultan Mehmed'in Sahn-ı Semân Medreseleri Kütüphanesine Yapılan Kitap Vakıfları." *Uluslararası Fatih Sultan Mehmed Dönemi Osmanlı Dünyası Sempozyumu (İdeoloji - Diplomasi - Savaş - Fetih) Bildiriler Kitabı*, ed. Abdülkadir Özcan, içinde 103-143. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2021.
- Kılıç, Hulusi. "Tâcu'l-Luga." *DİA*, 39:356-57.
- Kılıç, Hulusi. "el-Ķâmûsü'l-Muĥîṭ." *DİA*, 24:287.
- el-Ķırîmî, Şerafuddîn b. Kemâl. *Şerĥu'l-Menâri'l-Envâr*. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih, no. 1422.
- el-Kirmânî, Şemsuddîn. *el-Kevâkibu'd-Derâri*, Köprülü Yazma Eser Ktp.-Fazıl Ahmed Paşa, no. 326.
- el-Maĥbûbî, Şadru's-Şerî'a. *et-Tavḍîĥ*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih, no. 1271.
- en-Nevevî, Muĥyiddîn. *Muĥtaşaru'l-İrşâd*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih 669.
- er-Râzî, Kuṭbuddîn. *Şerĥu Muşkilâti'l-Keşşâf*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih 602.
- Selvi, Haluk. *Milli Mücadele Döneminde Erzincan* (Ankara: TÜBA, 2024), 250-252.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Hasan Hüsnü Paşa, no. 835M.
- et-Teftâzânî, Sa'duddîn. *el-Muṭavvel*. Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Mahmud Paşa, no. 343.
- et-Teftâzânî, Sa'duddîn. *Ĥâşiye 'alâ'l-Keşşâf*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih, no. 585.
- ez-Zemaşşerî, Cârullâh. *Rabî'u'l-Ebrâr*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp.-Fatih, no. 3896.
- <https://guides.lib.umich.edu/islamicmss/about> (Erişim: 10.11.2024).

